

Д.П.ВАЩУК*

ІНСТИТУТ «СТАРИНИ» У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ (АНАЛІЗ МАТЕРІАЛІВ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ)

Головну увагу у публікації зосереджено на джерелах Литовської метрики, які висвітлюють функціонування інституту «старини» у Великому князівстві Литовському. Зокрема, здійснено короткий історіографічний огляд та проаналізовано групу джерел публічно-правового характеру. До останніх належать: листи/грамоти, привілеї, підтвердження, вольності (відпущення), оренди, дипломатичні акти. Крім цього, розглянуто акти судової документації: справа, відстрочення справи, оповідання/пильність, вирок/декрет/ухвала. Джерелознавчий аналіз свідчить про наявність у розглянутій групі джерел прямих чи опосередкованих звернень до інституту «старини».

Велике князівство Литовське (далі – ВКЛ) упродовж другої половини XIV – першої половини XVI ст. було однією з найвпливовіших держав Центрально-Східної Європи. Різноманітний поліетнічний склад населення зумовлював необхідність політичного лавірування верховної влади насамперед у внутрішній політиці, аби не допустити виникнення конфліктних ситуацій. Із цією метою практикувалося функціонування інституту «старини», коли на загальнодержавному рівні декларувалося збереження місцевих звичаїв, традицій, правових норм і т.п., та, водночас, гарантувалося недопущення впровадження «нових законів». Така політика уособлювалася в гаслі: «Старини не рухаємо, а новин не вводимо». Із незначними варіаціями воно зустрічається у різноманітних документах того часу.

Головним комплексом писемних джерел до вивчення ВКЛ є архів великокнязівської канцелярії, відомий в історичній науці як Литовська метрика (або Метрика Великого князівства Литовського). Це фундаментальне зібрання копій документів, які видавалися від імені великого князя литовського, панів-ради ВКЛ, сейму та представників знаті, середньої й дрібної шляхти. Маючи величезна наукову цінність, Литовська метрика (далі – ЛМ) привертала увагу багатьох дослідників. Одним із перших, хто вивчав архів, здійснив його повний опис, а також склав інвентар книг та актів, був С.Пташицький¹.

У своїй детальній праці М.Бережков² дослідив склад метричних книг від середини XV ст. до 1522 р. Проаналізувавши тексти документів зазначеного хронологічного періоду, які містяться у книгах записів та книгах судових справ, метрикант дійшов висновку про те, що «розподіл

* Ващук Дмитро Петрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

E-mail: dvashchuk@mail.ru

¹ Пташицкий С. Описание книг и актов Литовской метрики. – Санкт-Петербург, 1887. – 280 с.

² Бережков Н. Литовская метрика как исторический источник. – Ч.1: О первоначальном составе книг Литовской метрики по 1522 г. – Москва, 1946. – 180 с.

матеріалів у книгах-копіях кінця XVI ст. не відповідає справжній структурі метрики»³. Важливим внеском М.Бережкова у справу вивчення ЛМ стало встановлення початкового складу її книг за 1440–1523 рр.

Дослідженням метрики займалася також Г.Хорошкевич, яка з'ясовувала історію її вивчення та видання, формування й зміст книг⁴, провела джерелознавчий аналіз грамот кінця XV ст., що містились у 3–6 книгах записів⁵. Особливу увагу історик звернула на орендні грамоти митних комор, в яких є згадки щодо «права старини». Зокрема, Г.Хорошкевич відзначила, що апеляція у документах до часів Вітовта і Сигізмунда Кейстutowича «не може бути розтлумачена як посилання на стародавність звичаю здавати мито в оренду»⁶. В її спільній з С.Каштановим праці було розроблено методичні рекомендації щодо публікації та опису книг ЛМ, якими вчені користуються дотепер⁷.

Чималий внесок у вивчення Литовської метрики зробив М.Ковальський. Зокрема, учений запропонував власну структуру джерел із соціально-економічної історії України XVI–XVII ст. Він розглянув комплекси документів із різних архівів, у тому числі волинські актові книги, що ввійшли до складу архіву князів Сангушків, звернув увагу на законодавчі пам'ятки – статuti Великого князівства Литовського, сеймові конституції, актові записи судово-адміністративних установ тощо⁸. У спеціальній розвідці, присвяченій джерельному комплексу ЛМ, М.Ковальський здійснив короткий огляд деяких документів, які стосуються історії України XVI ст.⁹

Дослідженням Литовської метрики продовжують займатись сучасні вчені А.Дубоніс¹⁰, О.Дзярнович¹¹, В.Мянжинський¹², С.Абросимова¹³,

³ Бережков Н. Литовская метрика как исторический... – С.25.

⁴ Хорошкевич А. Литовская метрика, состав и пути формирования // Исследования по истории Литовской метрики. – Москва, 1989. – Ч.1. – С.11–31.

⁵ Хорошкевич А. Жалованные грамоты Литовской метрики конца XV века и их классификация // Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. – Рига, 1970. – С.47–74.

⁶ Там же. – С.70.

⁷ Методические рекомендации по изданию и описанию книг Литовской метрики / Сост. А.Л.Хорошкевич, С.М.Каштанов. – Вильнюс, 1985. – 133 с.

⁸ Ковальский Н. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII вв.). Структура источниковой базы. – Днепропетровск, 1982. – 92 с.; *Его же*. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII вв.). Акты о городах. – Днепропетровск, 1983. – 69 с.

⁹ Ковальский Н. Источники по истории Украины XVI–XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979. – 74 с.

¹⁰ Dubonis A. The Lithuanian Metrica // Lithuanian Historical Studies. – 2002. – №7. – Р.113–118; Дубоніс А. Найважнейшыя працы даслежчыкаў Літвы па Літоўскай Метрыцы: Бібліяграфія // Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага (далі – Metriciana). – Т.І. – Мінск, 2001. – С.152–156; *Его же*. Праблемы Літоўскай Метрыкі: погляд з Вільнюса // Metriciana. – Т.ІІ. – Мінск, 2003. – С.16–32.

¹¹ Дзярнович А. Прызбытая публікацыя матэрыялаў Метрыкі ВКЛ // Metriciana. – Т.І. – С.145–151; *Его же*. Плач па Вялікім Княстве (да гісторыі транслітэрацыі Метрыкі ВКЛ у 1777–1780-х гадах) // Metriciana. – Т.ІІ. – С.33–54.

¹² Мянжынскі В. Дакументы з Метрыкі ВКЛ у серыі кніг «Памяць» – гісторыка-дакументальных хронік гарадоў і раёнаў Беларусі канца 80-х – 90-х гг. XX ст. // Metriciana. – Т.ІІ. – С.183–203.

¹³ Абросимова С. Традиции Литовской метрики в документах канцелярии Украины XVII–XVIII вв. // Lietuvos Metrika (1991–1996) metų tyrinėjimai. Lithuanian Metrica / Investigations in 1991/1996. – Vilnius, 1998. – Р.172–192; Абросимова С. Археографічний «ренесанс» метрики Великого Князівства Литовського // Metriciana. – Т.І. – С.163–166.

О.Дячок¹⁴, А.Блануца¹⁵, Л.Жеребцова¹⁶, В.Поліщук¹⁷ та ін. Відзначимо також щорічник академічного Інституту історії Литви «Новости Литовской метрики», який виходить з 1996 р. Тут публікуються інформаційно-наукові статті, що стосуються висвітлення стану новітніх досліджень ЛМ.

Отже, незважаючи на досить значний доробок у вивченні архіву великокнязівської канцелярії, у сучасній історіографії вузькоспеціалізовані метричні студії залишаються не надто популярними. Серед малодосліджених проблем – з'ясування та характеристика джерел, які стосуються інституту «старини» у ВКЛ, що й становить головну мету цієї статті. Зважаючи на досить великий архівний комплекс, наразі ми зупинимось лише на аналізі джерел публічно-правового характеру. Згідно зі спеціальними дослідженнями¹⁸, ця група – найбільш репрезентативна. Вона, своєю чергою, поділяється на кілька типів.

1) **Листи або грамоти** – видавцем був великий князь литовський, представники центральної влади. Ці документи, які адресувалися місцевим урядникам, містили:

– Накази з внутріполітичних і військових питань. У великокнязівському листі щодо набуття чинності I Литовським статутом (28 вересня 1529 р.) збереглась інформація про те, що окремі особи не бажали сприймати «новий закон»: «Ино некоторые панове ждали его милости государя, абы тые речи, которые ся первой почали, о землю, о копы, и о иные речи, абы тым *старым правом* (тут і далі курсив наш – Д.В.) конали ся». Однак воля володаря була непохитною: «От того часу, от светого Михаила дня, вси речи, какъ о земли, копы, такъ и о вси речи, ничего не выимаючи,

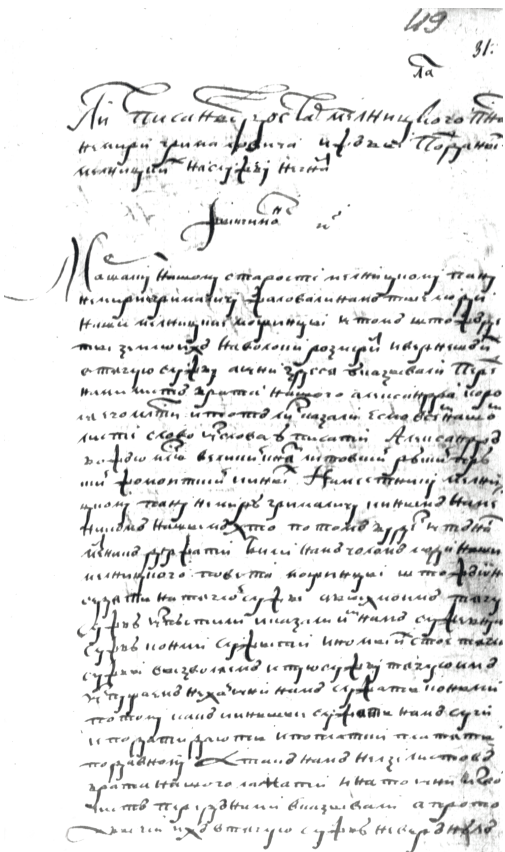
¹⁴ Дячок О. Митні відносини на українських землях в документах Литовської метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці. – Дніпропетровськ, 2004. – С.154–170; Його ж. Методологічні та джерелознавчі аспекти історії митних відносин на українських землях середини XIV–XVII ст. // Митна політика в Україні: Історичні та правові аспекти проблеми: Збірник наукових праць пам'яті професора Йосипа Леонідовича Рісича. – Дніпропетровськ, 2004. – С.64–78.

¹⁵ Блануца А., Ващук Д. Князівський рід Масальських за матеріалами Литовської метрики (середина XV–XVI ст.) // Укр. іст. журн. – 2007. – №4. – С.37–51; Блануца А. Земська служба у Великому князівстві Литовському за документами книги записів №39 Литовської метрики (середина XVI ст.) // Український історичний збірник (2009). – Вип.12. – К., 2009. – С.456–467; Його ж. Великокнязівська політика земельних надань на українських землях Великого князівства Литовського у другій половині XV ст. (за матеріалами Литовської метрики) // Ukraina Luthuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – Т.І. – К., 2009. – С.134–143.

¹⁶ Жеребцова Л. Класифікація джерел з історії митної організації на українських землях доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої // Український історичний збірник. – 2004. – Вип.7. – С.416–434; Жеребцова Л. Литовская метрика как источник изучения таможенной системы Великого княжества Литовского // Metriciana. – Т.IV. – Мінск, 2010. – С.31–48.

¹⁷ Поліщук В. Ревизия волынских мыт и особенности документального состава книг Литовской метрики №22 (1547 г.) // Istorijos šaltinių tyrimai. – Т.2. – Vilnius, 2010. – Р.129–160.

¹⁸ Хорошкевич А. Жалованные грамоты Литовской метрики конца XV века... – С.52–53; Ковальский Н. Источники по истории Украины XVI–XVII вв. ... – С.14–33; Каушанов С. Русская дипломатика. – Москва, 1988. – С.150–154; Менжинский В. Документальный состав книг записей Литовской метрики за 1522–1552 // Литовская метрика: Исследования 1988 г. – Вильнюс, 1992. – С.50–51; Жеребцова Л. Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: джерела і методи дослідження: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2008. – С.71–110.

Лист великого князя литовського Сигізмунда I Старого до мельницького старости пана Немирі Грималича (8 вересня 1530 р.)

землі – володимирського старости князя Андрія Олександровича Сангушка, маршалка Василя та князя Андрія Михайловича Сангушка (2 листопада 1522 р.). Господар повідомляв, що збирається у подорож до Корони Польської, а, згідно з інформацією господарського маршалка, старости берестейського, рівненського та лідського пана Юрія Івановича Ілініча: «Здавна на Гнилой Дуброві дві части стану у мылничичах робливали и стаціи теж третью часть нас поднимывали люди ваши з Грушовое а Черевачич, а третью часть люди Кобыринский». У зв'язку з цим великий князь литовський наказував зазначеним особам: «Про то ж приказуем вам ажбы есте и тепер людем свои казали две части того стану на нас нарядити и стацією нас подняти там, где им расскажет дворянин наш, Костя Пищикович, конечно, абы то инак не было, и мосты жалобатыи на Гнилой Доброві, ажбы есте теж людем своим по делницам казали замостити и оправити гораздо так, как на добе,

мають сужены быти тыми новыми правы»¹⁹.

Про «давність» ідеться у листі Сигізмунда I Старого мельницькому старості пану Немирі Грималичу від 8 вересня 1530 р. (публікується нижче). Господар, посилаючись на попередній лист Александра Ягеллончика, за яким господарські піддані Мельницького повіту на прізвище Мощинці були переведені з тяглої служби у кінну, наказував уряднику дотримуватися попереднього розпорядження: «Нехай они намъ служатъ коньми по тому, какъ и иныши служатъ намъ слуги, и подати дають, и поplatки платяты по давному». Водночас вказувалось про недопустимість порушення листа Александра: «А такъ намъ нельзе листовъ брата нашего ламати»²⁰.

– Розпорядження місцевій адміністрації щодо господарських та фінансових справ. Покликання до давніх часів знаходимо у листі Сигізмунда I Старого до маршалка Волинської

¹⁹ Lietuvos Metrika. Knyga №15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15 / Parengė A.Dubonis. – Vilnius, 2002. – P.123–124.

²⁰ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.389 (Литовская метрика). – Оп.1. – Ед. хр.17. – Л.119.

подле давного обычая»²¹. В іншому «листі» Александр Ягеллончик 21 червня 1506 р. наказував ковенським митникам Гейдріху Карловичу та Урліху Гозу збирати одноразове мито з іданських купців, які приїжджали до Ковна торгувати сіллю: «Приказуем вам, ажбы есте через то в них в Ковне, как они приедут с солю до Ковна, одно мыто брали, а другого мыта бы есте в них не брали вечно водле давного обычая»²².

— «Листи» про надання шляхті земельних володінь та селян. У вересні 1494 р. Александр Ягеллончик пожалував підскарбієві господарському панові Федорові Богдановичу Хребтовичу маєток Сенна у Новгородському повіті «до наше воли и до лепшого доведаня, со всеми людьми и со всеми землями, со всем по тому, што *здавна* к тому имену слухало»²³.

Аналогічно Александр Ягеллончик задовольнив прохання намісника торопецького Зенька Євлашковича, пожалувавши йому двох братів Радивоновичів, Дорошових та Іванових дітей у Полужі Новгородського повіту, а також любецьких людей, які відбували одну службу та дякло: «И мы ему тые два братеники дали и з их землями, што *здавна* они держивали, у очину»²⁴.

1 липня 1496 р. Александр Ягеллончик надав у вічне володіння князеві Семенові Івановичу Можайському місто Чернігів «с слугами путными и с людьми данными и тяглыми, и со всеми платы и доходы, и з землями, и з водами, што *здавна* к Чернигову слушает»²⁵.

— «Листи» про відносини між духовними особами. Своїм актом від 5 лютого 1498 р. Александр Ягеллончик на прохання віленських священиків скасував запроваджені покійним митрополитом Макарієм «новини», які стосувались оплати проведення церковних таїнств. Формулювання апеляції до «старини» у нараційній частині документа виглядає так: «А того дей за первые митрополиты не бывало». Відзначимо, що у цій справі саме усні свідчення були головними доказами, оскільки листи попередніх митрополитів загинули під час пожежі. Диспозиція містить сталий вираз: «Мы старины не рушаем, а новины не уводим», а у санкції заборонялося запроваджувати «новини»: «А новин бы есте не уводили»²⁶.

— «Листи продажні», що були актами купівлі-продажу нерухомого майна. Серед документів цього типу прямі посилання на дотримання «старини» практично відсутні. У них, як правило, містяться відомості про осіб, які здійснюють трансакцію, та зазначаються об'єкти нерухомості з усіма прилеглими територіями, якщо такі були, а у подібних випадках можуть траплятися короткі повідомлення про «давність» тієї чи іншої земельної ділянки. Саме так, наприклад, зафіксовано у «листі» зем'янина волинського

²¹ Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. – T.III (1432–1534). – Lwów, 1890. – S.239.

²² Lietuvos Metrika. Knyga №6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / Parengė A.Baliulis (далі – LM 6). – Vilnius, 2007. – P.68.

²³ Ibid. – P.105.

²⁴ Ibid. – P.107.

²⁵ Ibid. – P.129.

²⁶ Ibid. – P.170.

Прокопа Матвійовича Угриновського, який 10 квітня 1538 р. продав писареві господарському панові Михайлові Васильовичу Свинуському маєток Теслугів із церквою, селищами Борятин, Жабокрички, Добрі Води та Кольово «с полми и сеножатыми, гаи и лесы, боры и дубровами и въсьми пожитъки и въходы ихъ *стародавъными*»²⁷. Тобто, ідеться про ті земельні наділи, які здавна належали до зазначених сіл.

2) **Привілеї.** Цими актами фіксувались пожалування магнатам, шляхті, представникам місцевої адміністрації на нерухоме майно, людей, тримання мита, організацію ярмарків і торгів, безмитну торгівлю тощо. Від «листів» вони відрізняються тим, що не містять розпоряджень та наказів. Наприклад, привілей Сигізмунда I Старого князеві Федорові Михайловичу Чорторийському на місто Літовиж у Володимирському повіті (15 червня 1511 р.). За добру і вірну службу князь Федір отримав у повне володіння королівське місто Літовиж на таких умовах: «А дали есмо ему тоє место Литовижъ з войтовством литовижским и со всеми доходы войтовскими, што к тому войтовъству *здавна прислухало*, и монастыр светого Николы, и села, и люди монастырские, и селища Зчарки со въсимъ, *какъ ся съ стародав въ своихъ границахъ мають* и *какъ на насъ держано*»²⁸. За великокнязівським привілеєм від 28 липня 1494 р. Мацько Кунцевич, служебник троцького воєводи, маршалка земського пана Петра Яновича отримав восьмеро осіб у Високодворській волості «со всем по тому, как и нам (Александрові Ягеллончику – Д.В.) служили»²⁹. «Старина» у цьому випадку визначається тим періодом, коли восьмеро людей були підвладні господареві.

До привілеїв слід також віднести: а) уставні земські грамоти, які були офіційними законодавчими актами судово-адміністративного, публічно-правового, приватноправового та соціально-економічного характеру й надавалися верховною владою ВКЛ областям/землям для законодавчого забезпечення внутрішніх відносин; б) привілеї на отримання містами маґдебурзького права.

«Старина» присутня в уставній земській грамоті Волинській землі (16 лютого 1501 р.). Зокрема, у нарації зустрічаємо покликання до часів Казимира Ягеллончика: «Как было за отца нашего, им не рушаем»³⁰. У ст.8 ідеться про покарання злодія «подлуг *давного* обучаю»; судовий штраф («вина») сплачувався «по *давному*, как и переж того бывало» (ст.9)³¹. До «давності» звертається також і видавець обласного привілею Новогрудській землі 1441 р. Так, в артикулах натрапляємо на вислови «*zdawna*», «*po dawnemu*», «*przy wielkim xiążęciu litewskim Witoldzie*»³².

²⁷ РГАДА. – Ф.389 (Литовская метрика). – Оп.1. – Ед. хр.22. – Л.24.

²⁸ Там же. – Л.7 об. – 8.

²⁹ LM 6. – Р.104.

³⁰ У підтвердному привілеї від серпня 1508 р. традиція такого запису була продовжена: «Как было за отца нашего, его милости, короля Казимира, а и за брата нашего Александра, короля» (див.: Ващук Д. Абыхмо держали ихъ подлѣ права ихъ земѣли (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). – К., 2009. – С.273).

³¹ Ващук Д. Абыхмо держали ихъ... – С.270.

³² Jablonskis K. Archyvines smulkmenos // Praeitis. – Kaunas, 1933. – Т.II. – Р.424.

В аналогічній грамоті Київській землі (8 грудня 1507 р.) синонімом «старини» чи «давнього обычая» у декількох статтях слугує вираз «как будет было за великого князя Витовта». Крім цього, у ст.38 стосовно регулювання та встановлення митних тарифів законодавець був більш категоричним: «Где бы *здавна* не бывали за предковъ н(а)ших, за великого кн(я)зя Витовта и за Жикгимонта, и, перво сего, за *отца* н(а)шого и за брата н(а)шого, короля его м(и)л(о)сти, *тут* и тепер непотребъ воеводамъ н(а)шымъ *мыт* новых вставляти, *нижли старые* звечные мыта мають браны быти *по давному*, *бо мы старины не рушаемъ, а новины не уводимъ*, *хочемъ* все по тому мети, *как будет было за великого кн(я)зя Витовта и за Жикгимонта*»³³.

Серед привілеїв на магдебурзьке право відзначимо документ Сигізмунда I Старого місту Новогрудку від 26 липня 1511 р., який цікавий, передусім, тим, що це перше пожалування, а не підтвердження більш раннього. Із погляду державницької традиції це була «новина», яку влада обіцяла не впроваджувати, однак було вирішено по-іншому: «Место нашо Новгородок с права литовского и русского, и которое коли будет там перво держано, в право немецкое, которое зовет ся маитбарское, переменяем на вечные часы, вставляем и даем им знову обычаи подлуг того права маитбарского, зуполное ряжень и всю вставу, отдаляючи того места вси права, уставы и обычаи перво держаньи». Так було запроваджено новий «обычай» і причиною цього стала не ініціатива міщан, а особисте бажання великого князя литовського: «Маючи вигляд посполитого, доброго розмноження, и хотячи положеня места нашего Новгородского в мере лепшой поставити, абы люди наши там мешкаючи, через ряд добри, а справедливый были розмножены»³⁴.

Покликання до «давніх часів» зустрічаються лише у шести з двадцяти семи статей привілею, які виглядають так: 1) податок із м'ясних крамниць сплачувався щосуботи «*на замок подле стародавнього обычая*» (ст.2); 2) «*подле давного обычая*» на замок не стягувались «коледа» та «волочобное» (ст.6); 3) міщани зобов'язувались «*давати по давному*» сребщину та ординщину (ст.7); 4) аналогічно мешканці Новогрудка платили податок із варіння меду та пива (ст.8); 5) частина коштів від виробництва алкогольних напоїв ішла на користь замку «*подле давного обычая*» (ст.10); 6) із таким самим формулюванням міщани звільнялися від сторожової повинності, окрім випадку, коли до Новогрудка прибував сам господар (ст.11)³⁵.

³³ Ващук Д. Абыхмо деръжали ихъ... – С.278–282. Щодо еволюції виразу «как будет было за великого князя Витовта» у Київській уставній грамоті див.: Блануца А., Ващук Д. Інститут «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.) // Укр. іст. журн. – 2006. – №2. – С.11–23.

³⁴ Lietuvos Metrika. Knyga №9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9 / Parengė K.Pietkiewicz (далі – LM 9). – Vilnius, 2003. – Р.79–80.

³⁵ Ibid. – Р.80–81.

В окремих статтях привілею Києву на маґдебурзьке право (29 березня 1514 р.)³⁶ також бачимо покликання до «старини». Зокрема, єпископ, митрополит та все духівництво зобов'язувалися «сполна плат давати, што будут *здавна* давали, бо мы, *господар, в то ся не вступаем*»; вагове мито стягувалося на користь великого князя литовського «*по старому*»; сторожова служба «в поли от татар» відбувалася постійно «*подле давного обычая*»; відповідно до «*стародавнього обычая*» в Київському замку несли вартову службу («ночи стеречи и кликати»)³⁷.

3) **Підтвердження** – грамоти, в яких великий князь від свого імені підтверджував маґнатам, шляхті, духівництву, купцям і міщанам попередні надання (наприклад, на володіння нерухомим майном, відбування повинностей, збирання мита тощо). 19 березня 1501 р. Александр Ягеллончик підтвердив луцькому городничому Петру Мушатичу право на володіння селом Свиначино у Луцькому та Володимирському повіті вічним правом з усіма людьми те землями, «што *здавна* к тому селу слушало и намъ ся в границахъ своихъ мело»³⁸. У диспозиційній частині привілею Сигізмунда I Старого княгині Анастасії Гольшанській від 24 лютого 1507 р. підтверджувався попередній привілей Александра Ягеллончика на володіння маєтком Головин у Луцькому повіті та будинок і фільварок Леоновський у Луцьку разом «и з мыты, естли бы *здавна* там бираны бывали, и со всякими иными податки и поplatки, которым-кольве именем могут названы або менены быти»³⁹.

4) **Вольності (відпущення)** – спеціальні документи, якими міські громади звільнялися від сплати мит і стягнення окремих податкових зборів на певний термін. Ця група документів цікава тим, що у них часто містяться дані як про давні часи, себто «старину», так і нові – «новину». Розглянемо грамоту Александра Ягеллончика луцьким міщанам на звільнення їх від сплати нових мит, підводної повинності та ремонту ставка на річці Стир (6 лютого 1498 р.). У нарації ми дізнаємось про те, що луцький вїйт, бурмистри, радці та всі міщани показали господарю привілей Казимира Ягеллончика, яким той дозволив «мыта платити, *где з віку* они мыта плачивали». Потім вони повідомили про те, що колишній луцький староста пан Іван Ходкевич запровадив «новину»: під час військових походів брав із них підводи з возами, а його наступник, пан Олізар Шилович, змусив їх засипати ставок на річці Стир. Усі ці «новини», повідомляли чолобитники, скасував Казимир і тому вони просили Александра надати їм відповідний свій лист. Диспозиційна частина документа виглядає так: «Не надобе им нигде новых мыт платити, где были почали на них новые мыта брати; мають они мыта платити, где они *з веку* мыта плачивали; и подвод им не надобе

³⁶ Цей документ є підтвердним привілеєм Сигізмунда I Старого привілею Александра Ягеллончика, оригінал якого на сьогоднішній день не знайдено. Тому тут ми розглядаємо його у групі привілеїв, а не підтверджень.

³⁷ ІМ 9. – Р.142.

³⁸ РГАДА. – Ф.389 (Литовская метрика). – Оп.1. – Ед. хр.22. – Л.4.

³⁹ Lietuvos Metrika. Knyga №8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A.Baliulis, R.Firkovičius, D.Antanavičius. – Vilnius, 1995. – Р.193.

под старосты луцкие з возы з места давати; а и ставу теж им не надобе сыпати и гатити на Стыру»⁴⁰. Часовий проміжок інституту «старини», таким чином, чітко не вказувався, а зазначався просто – «з веку», підкреслюючи цим самим давню рецепцію.

5) **Оренди** – документи-угоди, які жалувалися великим князем литовським конкретним особам на утримання митних комор, стягнення торгівельних зборів, утримання корчем, використання млинів тощо. Для прикладу розглянемо два документи. 17 грудня 1500 р. Александр Ягеллончик за 2000 кіп грошей віддав в оренду на чотири роки краків'янинові Ларинові Геришу луцьке мито і вагу. Стосовно самого орендаря господар чітко зафіксував: «А брати ему тоє мыто и вагу *по-давному*». Крім цього, дотримуватися давніх звичаїв щодо оплати мита мали й самі купці: «А которые бы купцы хотели мыто обещдждати новыми дорогами, аж бы ему на таковых помоч (староста луцкий – Д.В.) давал, нехай он их встягает и мыто на них берет *по-давному*». Аналогічно відбувалось і стягнення шрафу: «А которые бы се купец промытил, то промыта нам (великому князю литовському – Д.В.) с ним (митником – Д.В.) наполю, *подле давного обычая*»⁴¹. В іншому документі покликання до «старини» значно лаконічніше, але дещо відрізняється від попереднього. В орендному листі Александра Ягеллончика Авраамові Єзофовичу з товаришем на ковенське мито читаємо (10 червня 1506 р.): «Нехай они мыто и промыту заведуют *подле давного обычая, как и первые мытники заведывали*»⁴².

6) **Дипломатичні акти** – документи, які виникали як у сфері міжнародних відносин (відмови («отказы») на посольства великих князів литовських правителям інших держав, що їх передавали через послів). Посилання на «старину» мають радше символічний, а не юридичний характер. Наприклад, в «отказі» послам волоського воеводи читаємо (близько 1496 р.): «Господарь ваш Щепан, воевода (волоський – Д.В.), всказал к нашему господару (Александру Ягеллончику – Д.В.), абы его милость с ним в приязни и в миру был, *как бывали предки его милости великие князи литовские, великий князь Витовт и иные, и отец его милости, король его милости* (Казимир Ягеллончик – Д.В.), *з его предки и с ним в приязни и в миру, и записов бы старых потвержоно*»⁴³. Схожий запис присутній в інструкції Сигізмунда I Старого послам панові Юрієві Зенов'евичу та панові Якубові Івашонцовичу до «перекопського царя» Менглі-Ґірея (близько 1506 р.): «[...] и тыми своими послы (Менглі-Ґірей – Д.В.) к нам еси вказал припоминаючи братство и приятелство верное *предьковъ нашихъ, великого князя Витолта с царем Товъ-тамышем, и после ажъ до отъца нашего Казимира, короля, и твоего*

⁴⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссией. – Т. I (1340–1506). – Санкт-Петербург, 1846. – С. 176.

⁴¹ Lietuvos Metrika. Knyga №5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Parengė E. Banionis. – Vilnius, 1993. – P. 292.

⁴² Ibid.

⁴³ LM 6. – P. 79.

отца Ачъжи Гирея ц(а)ря, штожъ завъжды межи тыми г(о)с(по)д(а)-р(я)ми братство и приятелство множилося и на вси стороны всем своим неприятелем грозни были»⁴⁴.

В окрему групу публічно-правових документів слід виокремити судові джерела. Найбільшу кількість їх, в яких прямо чи опосередковано згадується про «старину», становлять:

1) **Справа** – документ, в якому зазначалася сутність судової справи. Показовою є справа маршалка Волинської землі, старости володимирського князя Андрія Олександровича Сангушка із зем'янами волинськими Грицьком, Солтаном та Богданом Ставецькими (4 грудня 1527 р.) стосовно деяких земельних володінь. Під час першого розгляду справи у Кракові князь Андрій «ставилъ тамъ светковъ двадцать шляхтичовъ, а сто человекъ, простых людей, и Ставецкие дей тымъ светкомъ не допустили светчити, а отводили дей то присягою, абы князь Андрей *подле права земли Волынское* сам присягнул и землю завель або ихъ (Ставецьких – Д.В.) к присязе допустил». Андрій не погодився з такими пропозиціями і справа не була вирішена. Тоді Ставецькі звернулися з листом до великого князя литовського, просячи призначити новий термін судового засідання, що й було зроблено: «Жебы тыи суди их⁴⁵ рок тому праву положили от того часу, как князя Андрея обошлют, в чотырох неделях». Однак князь через свого сина Федора просив перенести термін, оскільки захворів, а також зазначав: «Штожъ дей в *обычаи права земли Волынское* того нет, хто ся о земли правует, абы мьяль самъ присягати, нижли дей сведки годныи присягають и землю заводять»⁴⁶.

Зважаючи на це, Сигізмунд I Старий наказував суддям на сеймі в Луцьку довідатися, «будет ли то в *обычаи, у праве вашомъ Волыньскомъ*, ижъ хто о землю ся правуетъ, самъ не присягаеть, нижли светки ихъ присягу делаютъ, и вы бы о томъ члонокъ межи ними устави, *подле давности обычая и права вашего волынского*»⁴⁷. Відповідно до цього і мала остаточно вирішитись справа «*водле права земли Волынское*, и росказаня, и листов наших, которыи есмо имъ с obu сторон на то подавали»⁴⁸.

Документ великого князя Вітовта став переконливим аргументом у справі між вітебськими боярами Львовичами та їхніми підданими. Федір Львович із братами повідомили великому князеві Александрові Ягеллончику про те, що їх люди Радивонко Василевич із братами почали від них іти,

⁴⁴ РГАДА. – Ф.389 (Литовская метрика). – Оп.1. – Ед. хр.7. – Л.17.

⁴⁵ У цій справі ними були владика володимирський і берестейський Іон, владика луцький Пахнотій, староста луцький князь Федір Михайлович Чорторийський, намісник кременецький пан Якуб Михайлович Монтовтович, а також князі, пани і зем'яни Волинської землі.

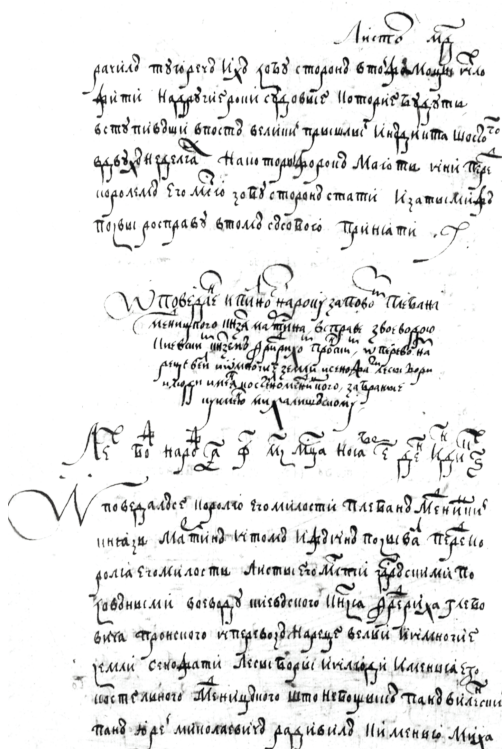
⁴⁶ Зауважимо, що в привілеях немає жодного артикулу, який би врегульовував земельні суперечки, однак залучення свідків (за їх наявності) у будь-якому судовому процесі значно підвищувало вірогідність справедливого вирішення (див.: Ващук Д. Абыхмо держали ихъ... – С.147–173).

⁴⁷ Схоже на те, що судді мали з'ясувати це питання й оформити відповідну статтю до привілею (?).

⁴⁸ Lietuvos Metrika. Knyga №14 (1524–1529): Užrašymų knyga 14 / Parengė L.Karalius, D.Antanavičius. – Vilnius, 2008. – P.388; Archiwum książąt Sanguszków... – T.III. – S.318–319.

хоча є їхніми отчичами. Під час допиту піддані назвали себе «люди вольне», проте зізнались у тому, що їхній дід і батько служили батькові Федора, а впродовж останніх семи років вони «почали отримати ся от них (Федора та його братів – Д.В.)». На доказ своєї правоти Ф.Львович пред'явив лист Казимира Ягеллончика, яким господар відповідно до листа великого князя Вітовта наказав тим людям служити Львовичам. Тому і рішення Александра Ягеллончика було адекватним. «И мы о том досмотревши, – читаємо у диспозиції справи, – казали есмо тым людем зася им служити *подлуг листу великого князя Витовта и подле отца нашего судового листу*, подлуг их самых поведаня, штож дед их отцу их служили аж до смерти»⁴⁹.

2) Відстрочення справи («отложение справь») – перенесення слухання судової справи на інший час. Цікаве формулювання міститься у відкладенні справи між боярином керновським та Яном Венцлавовичем і його невісткою Ганною про отчизний маєток (27 листопада 1534 р.). Зокрема, Ян повідомив, що він прибув на розгляд справи у встановлений термін, однак його невістка не з'явилась. Тому господар «тую справу их на инший час отложыл, *водле обычаю звыклого*»⁵⁰.

Оповідання мідницького плебана князя Мартина у справі проти київського воеводи князя Фрідріха Глібовича Пронського (5 листопада 1547 р.)

3) Оповідання («оповедане») / **пильність** – запис скарги позивача, запис свідчень; запис щодо проведених судових засідань тощо. Серед цього типу документів звернень безпосередньо до «права старини» не так уже й багато, що пояснюється як лаконічним змістом, так і теперішнім часом самої події. Водночас, певні покликання до «обычаю права» можна побачити, наприклад, в «оповедане» мідницького плебана князя Мартина у справі проти київського воеводи князя Фрідріха Глібовича Пронського (5 листопада 1547 р.)⁵¹ (публікується нижче).

Плебан «оповедал» перед королем, що подав до суду позов проти воеводи стосовно перевозу на річці Вілії, земель, сіножатей, лісів, борів та людей костельного маєтку Мідницького, які були забрані до

⁴⁹ LM 6. – P.103.

⁵⁰ Lietuvos Metrika. Knyga №227 (1533–1535): 8-oji Teismų bylą knyga / Parengė I.Valikonytė, S.Lazutka. – Vilnius, 1999. – P.135.

⁵¹ РГАДА. – Ф.389 (Литовская метрика). – Оп.1. – Ед. хр.235. – Л.44–45.

маєтку Михалишського⁵² «на рокъ земский водлѣле обычаю права»⁵³. Аналогічний вираз зустрічаємо у «пильності», яка стосувалась судової справи між господарським боярином Вітебського повіту Матвієм Молоденим із підляським воеводою, господарським маршалком, дорогицьким старостою паном Іваном Богдановичем Сапігою (19 серпня 1540 р.). Предметом позову був отчизний маєток Козловщина, який належав дружині Матвія, а наразі перебував у заставі в І.Сапіги. Матвій повідомив, що «позывал позвы господарскими» І.Сапігу «на рок земский водле обычая права», приніс гроші для викупу маєтку із застави, але воевода на встановлений термін не з'явився, а також не прислав уповноважену особу і не передав на суд заставного листа⁵⁴.

4) **Вирок/декрет/ухвала** – рішення, винесене великим князем (або від його імені), панів-рад, урядників, вищих судових інстанцій у справі. До «давних часов» апелював зем'янин дорогицький Матей Маркович із братією Порезинськими у справі проти зем'янина Якуба Мартиновича з братією Шипковичів (17 червня 1523 р.). Останній повідомляв Сигізмунда I Старого про те, що вони володіють землею, яку купив ще його предок. На що Матей відповів: «Мы маем землю свою отчизную, а держим ее з давних часов», а письмовим доказом став лист Александра Ягеллончика про надання земельної ділянки його предкам. Тому й рішення господаря було адекватним: «Мы, водле листу брата нашего Александра, короля, его милости, [...] тому Матею присудили»⁵⁵.

Про «давність» ідеться також у вирокі вітебського воеводи, маршалка господарського Матея Ключка (23 квітня 1540 р.) у справі між вітебським міщанином Демидом Онципоровим та вітебськими сокольниками Іваном, Лук'яном, Сидором, Некрашовими синами, дядьком Саньком Васькевичем. Останні повідомляли воеводу про те, що «предкове его (Демида – Д.В.) перед тым з нашими предке з веку на господара бобры гонивали, а он тепер тот след Корольков держить и с нами бобров гонити помагати не вем, для чого, не хочет». У відповідь Д.Онципоров пред'явив лист вітебського намісника Івана Ходкевича⁵⁶, в якому урядник виніс вирок його предкам в аналогічній судовій справі: «Их пан Ивашко Ходкевич в том правых знашол и не казал им бобров посполе с тыми сокольниками гонити». Беручи до уваги ці обставини, М.Ключко виніс вирок на користь Д.Онципорова⁵⁷. У цьому

⁵² Згідно зі свідченнями плебана, цю акцію вчинив покійний пан віленський Юрій Миколайович Радзивілл, а на момент розгляду справи Михалишським маєтком уже володів князь Фрідрих.

⁵³ РГАДА. – Ф.389 (Литовская метрика). – Оп.1. – Ед. хр.235. – Л.44 об.

⁵⁴ Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболенского державцы М.В.Ключко. 1533–1540 (Литовская метрика. Книга №228. Книга судных дел №9) / Публ. подгот. В.А.Воронин, А.И.Груша, И.П.Старостина, А.Л.Хорошкевич (далі – LM 228). – Москва, 2008. – С.348.

⁵⁵ Lietuvus Metrika. Knyga №224 (1522–1530): 4-oji Teismų bylų knyga / Parengė S.Lazutka, I.Valikonytė. – Vilnius, 1997. – P.83.

⁵⁶ На уряді вітебського намісника Іван Ходкевич перебував у 1476–1478 рр. (див.: Грыцкевич А. Ходкевичы // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя: У 2 т. – Т.2. – Мінск, 2006. – С.709).

⁵⁷ LM 228. – С.329–330.

прикладі категорія «з веку» аналогічна «старині», однак це не вплинуло на прийняте рішення.

Отже, проведений аналіз засвідчив наявність у розглянутій групі джерел звернень до інституту «старини». Незважаючи на те, що прямі покликання в документах зустрічаються рідко, у писемній практиці використовуються подібні вислови, стосовно яких маємо всі підстави вважати їх синонімічними терміну «старина». Залежно від конкретного слова чи словосполучення в документах розрізняються такі вирази:

1) безпосереднє посилання на «старе право» чи «старину»: «старым правом», «подле давности обычая и права», «старинны не рушаем, а новин не уводим»;

2) використання терміна «обычай»: «подле стародавнього обычая», «подле/водле давного обычая», «водле обычаю звykлого»;

3) вживання слів «давний», «век» і похідних від них: «по давному», «здавна», «з веку», «з давных часов», «стародав»;

4) апелювання до часів попередніх володарів: «как будет было за великого князя Витовта», «водле листу брата нашего Александра, короля» тощо.

Подальші дослідження спрямовуватимуться на виявлення звернень до інституту старини у джерелах приватно-правового характеру та облікових документах.

№1

1530 р., 8 вересня, Краків. Лист великого князя литовського Сигізмунда I Старого до мельницького старости пана Немирі Грималича, щоби мельницьких підданих Мошинців не змушував до тяглої служби

[арк. 119] Лист, писаний до стар(осты) мелницкого п(а)на | Немири Грималовича⁵⁸, ижбы подданных | мелницких на службу не гнал |

Жыкгимонт |

Маршалку нашому, старосте мелницкому, пану | Немири Грималичу.

Жаловали намъ тые люди | наши мелницкие Мошинцы о том, штожь, дей, | ты землю ихъ на волокы розмірил и вернешъ ихъ | в тяглуу службу, а они здеся указывали перед | нами листъ брата нашего Александра, коро | ля его м(и)л(о)сти, и тотъ лист казали есмо в сем нашом | листе слово от слова уписати.

«Александръ, | Божью м(и)л(о)стю великий княз литовский, русский, пру | ский, жомоитский и иных.

Наместнику мелни | цкому, пану Немиру Грималичу и инымъ наместникомъ нашимъ, | хто по томъ будетъ отъ насъ | Мелникъ держати. Били намъ чоломъ люди наши | мелницкого повета Мошинцы, што жъ они | сядять на тяглоу службе, абыхмо

⁵⁸ Так у рукопису; має бути «Грималича».

имъ тяглуу | службу *отпустили* и казали им намъ служебную | службу конми служыти. Ино мы их с тое тяглое | службы вызволяемъ и тую службу тяглуу имъ | *отпущемъ*, нехай они намъ служить коньми | по тому, какъ и инышые служатъ намъ слуги и подати дають и поплатки платять | по давному».

А так намъ нельзе листовъ | брата нашего ламати и на то они и твой | листь передъ нами вказывали. А про то, | ты бы ихъ в тяглуу службу не вернулъ || [арк.119 зв.] и заховаль ихъ воле листу брата нашего. А што | ся дотычет розмеренья земли волокъ их, и ты бы | о томъ до насъ описалъ, колько волокъ ихъ | тамъ есть, а какъ земля велика.

Писан у Кра | кове под лѣт(а) Бож(ьего) нарож(енья) 1530, м(е)с(я)ца сен(тября) 8 дня. Инъ | диктъ 3⁵⁹. |

Копот(ь) писаръ |

Оригінал: Российский государственный архив древних актов. – Ф.389 (Литовская метрика). – Оп.1. – Ед. хр.17. – Л.119–119 об.

№2

1547 р., 5 листопада, [Вільно?]. Оповідання у справі між мідницьким плебаном князем Мартином та київським воеводою князем Фрідріхом Глібовичем Пронським про перевіз на р. Вілії, землі, сіножаті, ліси, бори та людей костельного маєтку Мідницького, які були забрані до маєтку Михалишського

[арк. 44] Оповедане и пилност на року за позвом плебана | медницкого, кн(я)зя Мартина в справе з воеводою | киевским, кн(я)земъ Фридрихом, о перевоз на | на реце Вели и о многие земли и сеножати, леса, бори, | и люди, имена костельно[го] Медницкого, забранные | ку имени Михалишському |

Лет(а) Бож(ьего) нарож(енья) 1547, м(е)с(я)ца ноябр(я) 5 ден, индикт 6 |

Оповедалъ се королю его милости плебанъ медницкий, | князь Мартинъ о томъ, ижъ онъ позывал перед ко | роля его милости листы его м(и)л(о)сти г(о)с(по) д(а)рьскими по | зовъними воеводу киевского, кн(я)зя Фредриха Глебо | вича Пронского, о перевозъ на реце Вельи и о многие | земли, сеножати, леса, боры, и о люди именья его | костельного Медницкого, што небощыкъ панъ виленский, | панъ Юрей Миколаевич Радивиль к имению Миха || [арк.44 зв.] лишскому, которое онъ тепер деръжит, былъ | забрал и о осаженье людей на властномъ кгрунте | его костельномъ, и о инышые речи на рокъ земский | водлѣле обычаю права, о што жъ онъ и первой сего | кн(я)зя воеводу передъ короля его м(и)л(о)ст(и) позывалъ, и з о | чевистого мовенья на рокъ *от* его королевской⁶⁰ милости | зложоный, комисарей

⁵⁹ У рукопису помилково зазначено 3-й індикт; має бути 4-й.

⁶⁰ Так у рукопису; потрібно читати «королевской».

яко на речъ земленую тамъ вы|водил. А князь воевода тежъ зъ судьями своими тамъ выеждѣчалъ, кгда плебанъ медницкій | за слушными знаки граничными от комисарей своих | ку доводу былъ припущонъ, онъ с тое копы зъ судъ|ями своими зъехалъ, а судьи плебанъские вы|слушавъши листовъ и присеги плебанъское, и | осмъ надцати светъковъ его, тотъ перевозъ пле|бану и зъ землею, и зъ лесомъ, и с тыми людъми | его, што было за держанья пана виленъского от | костела Медницкого отнято, плебану медницкому | къ костелу Медницкому присудили и оный весь | кгрунтъ присужоный ему ограничили. А князь во|евода черезъ оный судъ пред се в то вступуетъ, яко то | позовъ его ширей в собе объмовяетъ, который || [арк.45] рокъ яко сего дня, ноябра пятого дня тому позваню | его припал, на который жо онъ перед королемъ его м(и)л(о)стью се | становил и пильность чинил, будучи готовъ водле поз|ванья своего росправу з нимъ принять.

А такъ король | его милость станье и пильност его казал записати. |

Оригінал: Российский государственный архив древних актов. – Ф.389 (Литовская метрика). – Оп.1. – Ед. хр.235. – Л.44–45.

The main attention in the article is paid to the documents from Lithuanian Metrica concerning the functioning of the institute of “staryna” [old times] in the Grand Duchy of Lithuania. A short historiographical review and analysis of the group of public nature sources were made in particular. The following documents belong to the group of the public nature sources: lists/charters [lyst/hramota], privileges, confirmations, liberties documents [vol’nost’], lease agreements and diplomatic acts. The judicial documents represented by cases [sprava], adjournment of cases, sentences [vyrok/dekret/ukhvala] were studied too. The source study analysis shows that the examined groups of public and judicial documents contain direct or indirect appeals to the institute of “staryna”.

